

The Frescoes in the Church of the Lyulin Monastery of SS Cyril and Methodius (St King) in the District of Gorna Banya, Sofia

Vladimir Dimitrov

New Bulgarian University

ABSTRACT: *The subject of the article is a Bulgarian Revival monument decorated with frescoes by Kostadin Gerov-Antikarov. The temple is located southwest of Sofia's Gorna Banya district and is dedicated to the Bulgarian enlighteners St Methodius and St Cyril, but is better known by the name of St. King – commemorating the Serbian King Stefan Uroš II Milutin, whose wonder-working relics, according to church tradition, were kept for a short period in the monastery. The text presents a first-time description and interpretation of the preserved frescoes.*

Keywords: Kostadin Anastasov Gerov-Antikarov, St King, Gorna Banya, frescoes, Bulgarian Revival

Стенописите в храма на Люлинския (Горнобански) манастир „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София

Владимир Димитров

Нов български университет

РЕЗЮМЕ: *Предмет на статията е един възрожденски паметник, украсен със стенописи от Костадин Геров-Антикаров. Храмът е разположен югозападно от софийския квартал „Горна баня“ и е посветен на българските просветители – св. Методий и св. Кирил, но е известен повече с името „Св. крал“ – в памет на сръбския крал Стефан Урош II Милутин, чиито чудотворни мощи според църковното предание били съхранявани за кратко в манастира. В текста за първи път се описват и интерпретират запазените стенописи.*

Ключови думи: Костадин Анастасов Геров-Антикаров, „Св. крал“, Горна баня, стенописи, Възраждане

Обект на настоящата статия е един възрожденски паметник, украсен със стенописи от Костадин Геров-Антикаров, на който попаднах, докато изучавах наследството на този самоковски зограф¹. Храмът е разположен югозападно от софийския квартал „Горна баня“ и е посветен на българските просветители и покровители на Европа – св. Методий и св. Кирил, но в годините, в които е бил украсен със стенописи, иконостас и икони, е бил известен с името на прославения сръбски владетел св. крал Стефан Урош II Милутин (1253–1321, управлявал от 1282 до 1321 г.), чиито чудотворни мощи според църковното предание били съхранявани за кратко в манастира.

В настоящото съчинение си поставям за цел да проследя историята на селището Горна баня, която остава непозната за повечето жители и гости на столицата, макар от почти деветдесет години някогашното село Горна баня да е квартал на София. Да добавя нови данни за художественото наследство на Коста Геров-Антикаров, а и за християнското културно-историческо наследство на София, с което тя е богата, но голяма част от паметниците остават извън интереса на изследователи, поклонници и туристи.

Люлин е една от планините, които ограждат Софийската котловина, която е на североизток. Разположена е между Брезнишката котловина на запад и Пернишката на югозапад. На югоизток е свързана с Витоша, а на запад – с Вискяр². Горна баня е разположена на първия от няколко терасовидни хълмове на Люлин планина. От първия хълм, на който се намира Горна баня, се открива гледка над цялото Софийско поле. Над хълма не се задържат мъгли поради повея от Владейския проход. Хълмът притежава не особено голяма височина и слънчево изложение. В падината, в която днес са разпо-

---

¹ Димитров, В. Костадин Геров-Антикаров – даскал и зограф. В: Мутафов, Е., И. Тот, съст. *Изкуствоведски четения 2017. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на граници. Доклади от Международна конференция „Изкуствоведски четения 2017 – модул „Старо изкуство“, организирана от Института за изследване на изкуствата в София, 31.03.– 02.04.2017 г., в чест на 70 години изкуствоведски изследвания в Българската академия на науките*. Ч. 1. София: Институт за изследване на изкуствата, 411–426.

² Велев, С., И. Вапцаров, М. Йорданова, Д. Горунова. Краищенско-Средногорска област. В: Мишев, К. и др., ред. кол. *География на България*. Т. 3. *Физикогеографско и социално-икономическо райониране*. София: БАН, 1989, 115–128.

ложени лековитите извори, с които е прочута Горна баня, в миналото е имало опасно тресавище, над което се е вдигала пара. Една легенда гласи, че хълмът е заселен през XVI в., когато софийският бейлер-бег бил на лов около тресавището. Той бил изключително впечатлен от местността, когато една от неговите хрътки, болна от краста, се изкъпала в тресавището и на следващия ден болестта започнала да изчезва. Бейлербегът дал нареждане тресавището да бъде превърнато в баня, която да се използва от него, харема и приближените му. Така в падината на тресавището изникнал турски хамам³. До 1908 г. банята се състояла от два басейна с две курни за измиване и стая за събличане и обличане. Пашата обаче сметнал, че за да се запази банята от набези, местността трябва да се засели. Няколко затворници от Пиротския затвор били освободени и заселени около банята, за да я охраняват, като им била предоставена малко земя и гора за обработване в Люлинската планина. Първите жители на Горна баня обаче не се разбирали и постоянно се карали. Поради това една част от тях се изселили на запад, където в съседната долина възникнало селището Суходол. След разрешение на софийския паша в Горна баня била построена малка църква и селото започнало да се разраства. В някои сведения Горна баня често се свързва със селището Бали ефенди – днешния квартал Княжево. В своите пътеписи турският пътешественик Евлия Челеби също пише за Горна баня. През 1653 г. той посещава София и отбелязва, че „на запад от София, на половин час разстояние се намира възвишената „Банска местност“, от която се вижда целият хоризонт. (...) На банята има едно високо кубе, но без джамлък. Понеже водата ѝ е много гореща, едва се стои в нея. В тази вода овчата глава и пачата се варят, но най-добре се сварява яйцето. Тя (водата) е много гореща, но затова пък излекува плевритата и гръдните болести. Доказано било, че има много лечебни свойства“⁴.

---

³ Повече за възникването и строителството на обществени бани по нашите земи през османския период вж. у Миков, Л. Османски обществени бани по българските земи. В: Миков, Л. *Избрани студии*. Т. 1. *Османска архитектура и изкуство в България*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012, 213–259.

⁴ Беровски, Ал. По историко-поетичната диря на Евлия Челеби. *Сердика*, № 2, 1938, 11.

Днес селището Горна баня е познато като квартал на София, предпочитан за живеене от много софиянци не само заради изворите с минерална вода, намиращи се там, но и заради спокойния начин на живот и изключително чистия въздух, който е резултат от взаимодействието между въздушните течения на Владайското дефиле, Бучинския проход и Сливнишкото поле. За историята на Горна баня се знае малко, а тя е селище с богата история и култура, за които все още се предават легенди. Смята се, че името Горна баня (Баняй Бали) е дадено от османлиите. До Освобождението жителите на селището го наричат също така Юкари баня. Исторически сведения свидетелстват за наличието на селище в местността на Горна баня още през Средновековието. В началото на XVII в. Горна баня е част от вакъфа на дъщерята на султан Селим II (1524–1574, управлявал от 1566 до 1574 г.). През XVIII и XIX в. селото е организирано като селска община, в която живеят 34 рода кореняци от Горна баня, които разпределят помежду си общите задължения. Населението на селото се увеличава и през 1938 г. Горна баня става квартал на София.

През 1860 г. по препоръка на известния български родолюбец Сава Филаретов в Горна баня било организирано първото основно училище. Поради липса на сграда то било разположено в Стефчовите сламени кошари, наречени Байната кошара. След завършване на това училище учениците могли да продължат образованието си в училищата в София.

След Освобождението Горна баня е силно повлияна от бурното икономическо и социално развитие на новата столица София, с която селото е било винаги свързано. Само за няколко години изникват няколко фабрики, като по-големите са тази на французина Хипокрит Бержие в Княжево, построена през 1881 г., която произвежда спирт, както и бирената фабрика в Павлово на Лазар Трифкович⁵ от 1882 г. Така пред жителите на Горна баня се откриват и нови възможности за работа освен традиционното земеделие и скотовъдство. Освен с банята през XIX в. селото е известно с производството на пастърма, за която идвали търговци чак от Албания. Занаятите, които не са силно развити преди Освобождението, започват да присъстват трайно

---

⁵ Лазар Трифкович е свързан и с изграждането на Горнобанския манастир.

в живота на горнобанци. В различни кратки периоди от време практикуваните занаяти се появяват, развиват и изчезват, съобразявайки се с нуждите на бързо развиващия се столичен град. В началото на XX в. се създават и развиват няколко дърводелски работилници. Някои от мъжете се занимавали с терзилък (шивачество), особено през зимата. С разрастването на селото започнали да пристигат терзии и от други села, за да смогват с шиенето на селските дрехи. Един от интересните занаяти, практикуван в Горна баня в периода от 30-те до 50-те години, е производството на звънчета, пряпорци и украси (сбруя) за конските впрягове. Развиват се занаяти, характерни само за селото, като водарство – жители на селото разнасяли бутилки с минерална вода по домовете в столицата, а по-късно и в Перник. Първи започнал да продава лековитата горнобанска минерална вода Станко Илиев – през 1906 г. Друг „местен“ занаят е кабриолетчийството, възникнало след построяването на трамвая до Княжево през 1901 г., тогава желаещите да посетят Горна баня трябвало да бъдат превозвани от трамвайната спирка до селото с кабриолети. Тъй като кабриолетчийството се оказало по-доходоносен и значително по-лек занаят, някои от водарите се отказали от разнасянето на вода и превърнали своите коли в кабриолети. Друг интересен занаят, който се развил сред жените, бил прането на дрехи. С него се занимавали $\frac{1}{3}$ от жените в Горна баня. Те перели дрехи срещу заплащане с горнобанска вода, която се смятала за най-добрата вода за пране, понеже изпирала всичко.

Народните традиции и вярвания на горнобанци били подобни на останалите обитатели на района, а често се и смесвали поради заселване на хора от други части на Софийското поле. В района на Горна баня има редица оброчища, на които жителите на селото и околните села се събират и правят курбан. На Биримирската поляна имало кръст, на който правели курбан на Спасовден; на Лозище правели курбан на Успение Богородично; в местността Дупките се правел курбан за Свети дух. По-късно отделните семейства започнали да избират светец за свой покровител, под дърво, растящо на тяхна земя, поставяли кръст и канели роднини и близки на курбан в деня, когато е празникът на светеца. В края на лятото, след прибиране на реколтата, всяка домакиня омесвала кравай от новото жито за празника на

св. Симеон Стълпник (1 септември, начало на Църковната година), като питката се занасяла в храма за прочитане на молитва за здраве и берекет. Други важни християнски празници, отбелязвани от жителите на Горна баня, били Архангеловден (8 ноември) и Никулден (6 декември)⁶.

Горнобанци почитали и празниците на близките манастири. На Кралъовден (30 октомври) масово се изкачвали към Люлинския манастир, който смятали за горнобански. На този ден в манастира пристигали гости от всички околни села и от занаятчийските еснафи, а по-късно и от занаятчийските кооперации в София. Те носели дарове, а в манастира им бил предлаган обяд.

От дългата и интересна история на Горна баня не са запазени много материални следи, най-старият паметник в землището на Горна баня е именно Люлинският (Горнобански) манастир „Св. св. Кирил и Методий“, известен и като „Св. крал“⁷. Няма сведения за основаването на манастира и за неговото съществуване през Средните векове. Предполага се, че е създаден преди XV в. и разрушен през османския период, но за всички тези събития няма данни, а само предания⁸. След Кримската война (1853–1856) местното население е получило разрешение за възстановяване на храма. Днес няма следи от по-стар храм, а археологически разкопки не са провеждани.⁹ Няма следи и от жилищните и стопанските постройки на манастира, изградени от жителите на Горна баня и околните села – Владая, Мало Бучино, Драгичево, Мърчаево, Кладница и др. По устни сведения

---

⁶ Информацията за историята на Горна баня е доста оскъдна, а друга част от нея е с предимно популярен характер. В статията използвам материали, събрани в историко-етнографския очерк на Златка Божкова *Горна баня*. София: ОФ, 1989.

⁷ За манастира вж. Богданов, И. *Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манастири в София и Софийско*. София: Нар. просвета, 1971, 90; Чавръков, Г. *Български манастири. История, култура, изкуство*. София: Хайни, 2000, 169; Николов, Б., М. Манолов. *Огнища на българщината. Пътувания из манастирите*. София: Медицина и физкултура, 1979, 98.

⁸ Зл. Божкова разказва интересна история за разрушаването и възстановяването на манастира. Вж. Божкова, З. *Горна баня*, 217–225.

⁹ Според Георги Чавръков манастирът е възстановен през 1875 г., но авторът не посочва източника на тази информация. Вж. Чавръков, Г. *Български манастири...*, 169.

през 1972 г. вследствие на пожар са унищожени монашеските келии, стопанските постройки, дървеният покрив и куполът¹⁰ на храма. Районът на манастира е посещаван от много планинари не само поради разположената наблизко вилна зона „Люлин“, но и поради организираните различни мероприятия на т.нар. Бонсови поляни¹¹, намиращи се непосредствено до манастира и наричани днес Манастирски поляни.

Основното тяло на храма е цялостно и монументално. За изграждането му са използвани както ломени, така и обработени камъни. Сградата е с двускатен покрив и не е измазана. Конструкцията на храма е от дебели стени, които поемат тежестта на свода. Стените завършват с корниз, който е тип холкел. Храмът е без притвор, това му придава монументалност, а липсата на колони го прави просторен въпреки неголемите му размери. Освен апсидата на източната страна храмът има и две конхи със същите размери и вид на северната и южната страна. На западната стена е главният вход, а над него е разположена ниша за патронното изображение на храма. От двете страни на патронната ниша има две малки правоъгълни ниши без следи от стенописи, които по мои наблюдения са необичайни за храмовите сгради. На трите апсиди има прозорци, а на южната стена са вторият вход, също с ниша над него, и три прозореца, през които основно се осветява интериорът на храма. От северната страна има склон и храмът е трудно достъпен. В началото на XXI в. сградата е реновирана, но очевидно без намесата на специалист по опазване на културното наследство, и изграденият двускатен покрив нарушава хармонията в екстериора, която несъмнено храмът е притежавал.

От двете страни на нишата от южната страна има вградени два равнобедрени кръста от тухли, каквито могат да бъдат видени в храма „Св. Петка“ в гр. Трън и на южното жилищно крило на Рилския манастир – и двете сгради са построени от майстор Миленко.

Според Асен Василиев майстор Миленко е построил следните църкви: „Св. Никола“ в гр. Дупница (1844); „Св. Никола“ в с. Балано-

---

¹⁰ Архитектурно-конструктивният вид на храма не предполага да е имал купол.

¹¹ Името им се свързва с БОНСС (Български общ народен студентски съюз, основан през 1930 г.).

во, Дупнишко (1843); „Св. Богородица“ в гр. Бобошево (1851–1853), както и „Св. Петка“ в гр. Трън (1853). Той предполага, че храмът „Св. Илия“ в с. Граница, Кюстендилско (1857), е от същия майстор¹². В друг мой текст правя опит да разширя кръга на паметници, проектирани и изпълнени от майстор Миленко от Блатешница, с два храма, а именно „Св. Никола“ в с. Тополница и „Успение Богородично“ в с. Крайници – и двете в Дупнишко¹³. Допускам, че е възможно храмът на Люлинския манастир да е изпълнен или от майстор Миленко, или от членове на неговата строителна тайфа, но това е тема за друго изследване.

В последните дни на 1877 г. районът на Горна баня е освободен от армията на руския император. Когато войниците достигат до манастира, заварват там самоковския зограф Костадин Геров-Антикаров и неговия син Михаил, които работят по стенописната украса на храма¹⁴.

До нас не е достигнал спомен каква част от храма е била украсена със стенописи. Днес живопис е съхранена само в олтарното пространство, където благодарение на особеностите на храмовата архитектура (конхата е изиграла роля на навес) са запазени част от стенописите. Макар да не е открит подпис на зографа, съществуващите стенописи, сравнени с други от същия автор, безспорно могат да бъдат атрибуирани като творби на Коста Геров-Антикаров – дори неопитно око може да открие живописния почерк на този интересен, но слабо проучен самоковски учител и зограф.

Както стана ясно, в храма на някогашния манастир стенописи са оцелели само в олтарното пространство и в патронната ниша. В най-високия регистър частично и в лошо състояние са запазени две големи старозаветни композиции: „Исаак благославя Яков“ и епизод от живота на Йосиф Прекрасни – продажбата му като роб на египтяните. Присъствието на старозаветни сцени в олтарното прос-

---

¹² Василиев, А. *Български възрожденски майстори: живописци, резбари, строители*. София: Наука и изкуство, 1965, 680.

¹³ Димитров, В. Храмът „Св. Никола“ в село Тополница, Дупнишко (архитектурно-конструктивна характеристика). В: Божилов, И., В. Димитров, съст. *Изкуствознание и културология* (= *Студентски изследвания*. [Т.] 2). София: Нов български университет, 2005, 283–290.

¹⁴ Василиев, А. *Български възрожденски майстори...*, 471.

транство не е обичайно срещана практика, но през Възраждането те започват все по-често да се срещат, и то най-вече в олтарните програми. Олтарът е място за евхаристийни сцени, поради това и репертоарът със старозаветни сцени с евхаристийно съдържание се обогатява през възрожденската епоха поради посочените по-долу причини. Разпространението на различни старозаветни сцени с евхаристийно съдържание във възрожденската живопис е отражение на богословските проблеми от периода на Реформацията в Западна Европа, които стават актуални и за православната живопис на Балканите през XIX в. Със засилването на протестантските реформи, които отричат евхаристията, се налага реформа на богослужебния ритуал в Католическата църква. С цел противопоставяне на протестантизма през 1545–1553 г. в гр. Тренто се провежда един от най-прочутите римокатолически събори. На него се приемат множество догматични дефиниции, които запазват католическото единство и правят невъзможно съединението с протестантското изповедание. Съборът приема редица документи, отнасящи се до евхаристията, богослужението и т.н., с които се утвърждава авторитетът на традицията и се потвърждава правотата на отричаната от протестантската реформа практика. Учението на Католическата църква се отразява на загубилата държавна подкрепа по нашите земи Православна църква. Според М. Тимотијевич „значението, което Трентският събор дава на евхаристията и богослужението в духовния живот на католиците, се отразява и на църковната реформа в православния свят“¹⁵. В отговор на отричането на евхаристията от протестантското учение в католическия и православния свят се засилва учението за евангелския произход на Литургията и нейния жертвен характер. Тези реформи достигат и до нашите земи през XVIII–XIX в., като навлизат посредством влиянието на Карловацката митрополия и украинската богослужебна литература. Олтарното пространство се превръща от място, запазено за Небесната и Земната Литургия, в място за библейски предобрази на новозаветната евхаристийна тема. Старозаветни теми се срещат и в други паметници от К. Геров. До

---

¹⁵ Тимотијевић, М. Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола. *Саопштења*, XXVI, 1994, 63.

този момент единствено Елка Бакалова е публикувала една старозаветна сцена от храма в с. Студена¹⁶, изпълнена цялостно от Коста Геров-Антикаров.

В конхата на апсидата е изобразена „Тайната вечеря“, под нея в дълбочината на прозореца са изобразени св. Мария Египетска и св. Текла. От двете страни могат да се видят епизоди от Страстите Христови. Отляво в две фреско-икони са изобразени „Молитвата в Гетсиманската градина“ и „Предателството на Иуда“, а отдясно в изобразителни полета, които не наподобяват фреско-икони, са разположени „Бичуване на Христос“ и „Разпятие Христово“. Под тях се намират от лявата страна великите отци литургисти: св. Василий Велики (1 януари), св. Григорий Богослов (25 януари) и св. Йоан Златоуст (13 ноември), а от дясната страна – важни за църковната история светци архиереи: св. Спиридон Тримитунтски Чудотворец (12 декември), св. Николай Мирликийски Чудотворец (6 декември) и св. архиепископ Сава (12 януари). Поредицата от светци архиереи продължава със св. Атанасий Велики (18 януари), св. Модест (18 декември), св. Харалампий (10 февруари) и св. Антоний (17 януари), последните двама разположени на южната стена.

На стената между апсидата и протезисната ниша е изобразен св. Симеон Стълпник, а в самата ниша – „Сваляне от кръста“. Непосредствено до протезисната ниша, на северната стена има друга ниша, в която е изписан образът на св. архидякон Стефан (27 декември), а до него е визуализирано „Видението на св. Петър Александрийски“.

Сцената „Тайната вечеря“ има пряка връзка с извършваните в олтара богослужения. Догматичният смисъл на тази композиция е непосредствено свързан с тайнството на св. Причастие, чието символично значение е литургичното утвърждаване на евхаристията, и най-вероятно се доближава до общия замисъл на програмата в олтара като утвърждаване на Православното учение за Небесния произход на Земната литургия. Темата за Земната литургия продължава с до-

---

¹⁶ Бакалова, Е. Как българските възрожденци завземат Йерихон. Импликации на старозаветен текст в българското изкуство от XIX век. В: Стевовић, И., съст. *СУММЕИКТА. Сборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2012, 487–504.

бавянето на образите на първия мъченик за вярата и първи дякон на Йерусалимската църква – Стефан. Включването в олтарната програма на архиепери и дякони има пряко отношение към извършването на Земната литургия и отново целта му е да подчертае връзката между Небесната и Земната литургия, както и да утвърди авторитета на духовника като връзка между Църквата и мирянина.

Протезисната ниша има важно литургично значение. Тя се използва за съхранение на най-важните утвари, използвани в богослужението, според установената практика нишата се декорира с композицията „Христос в гроба плътски“¹⁷ или „Сваляне на Христос от кръста“, както е и в Горна баня. Познати са паметници от епохата на Възраждането, в които протезисната ниша е била единственото място в храма със стенописна украса. Често тази част от олтара е получавала своята декорация години преди храмът да бъде изписан цялостно. Украсата само на тази част от Светия олтар е характерна и за други възрожденски храмове¹⁸.

Включването на сцени от „Страстите Христови“ е по-скоро необичайно за традициите при съставяне на иконографска програма на православен храм, но не е учудващо на фона на останалите отклонения от иконографските правила, практикувани от възрожденските зографи. Цялостното проучване на художественото наследство на Костадин Геров-Антикаров ще даде отговор на въпроса дали това отклонение е изключение или е правило за него.

Традиция е жени светици да бъдат изобразявани в дълбочината на прозорците. Каква е причината за избора именно на св. Текла и св. Мария Египетска, засега остава загадка. Св. Текла е първата мъченица за вярата и сравнително рядко намира място в църковните

---

¹⁷ Повече за иконографията на „Христос в гроба плътски“ вж. у Velmans, T. *Le Christ de Pitié à l'église des Saints-Pierre-et-Paul à Tirnovo et l'influence occidentale à la fin de l'époque des Paléologues. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, т. 88 (7), 1995, 119–125. Вж. също Ждраков, З. За иконографията на „Христос в гроба“ през XV век: две изображения в Кутлумуш и Търново. В: Гюзелев, В. и др., ред. кол. *Светогорска обител Зограф. Т. 2. София: СУ „Св. Кл. Охридски“*, 1996, 259–265.

¹⁸ Димитров, В. *Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство*. София: Нов български университет, 2012, 83–85.

стенописи, а св. Мария Египетска, която е доста по-популярна сред възрожденските зографи, се изобразява до входните пространства обикновено със св. Зосима, но и тук оставям предположенията за времето, в което ще разполагаме с по-пълна картина за живописното наследство на К. Геров-Антикаров.

В храма има още едно изображение, което поражда повече въпроси, отколкото отговори. В патронната ниша от западната страна е изобразена жена мъченица. Изображението не е в добро състояние, но от запазените следи от корона можем да предположим, че е св. Неделя, св. Екатерина или св. Варвара, в чиято иконография този атрибут е задължителен. Уви, надписът не е съхранен и на нас не ни остава нищо друго, освен да предположим коя от тези светици е изобразена. За нито една от трите не ми е известно да е била на специална почит в района. Струва ми се, че най-малко допустимо е това да е св. Екатерина, на която принципно няма посветени достатъчно храмове по нашите земи¹⁹. Възможно е това да е св. Варвара, нейното житие я свързва със строителство на баня и е нормално името ѝ да се свързва със селища с наличие на лековити извори, например в с. Варвара, Пазарджишко, храмът е посветен именно на св. Варвара²⁰. Но най-вероятно според мен е това да е св. Неделя. Светицата е патрон на софийския митрополитски храм, в който се съхраняват и до днес чудотворните мощи на св. крал Стефан Милутин. Вземайки под внимание връзките на жителите на Горна баня и околните села със София и особената почит към мощите на сръбския крал, тази хипотеза ми се струва най-достоверна. Горнобанци пазят спомена, че мощите на св. Крал са пренесени в новопостроената църква „Св. Неделя“ в София. От излязлото наскоро изследване на Стефана Стойкова става

---

¹⁹ Бакалова, Е. Интелектуалките във Византия: св. Екатерина Александрийска. В: Станоев, С., В. Баева, В. Пенчев, В. Тончева, И. Коларска, съст. *Странстваци идеи по пътя на хуманитаристиката. Изследвания по фолклористика, културна антропология и славистика в чест на доц. д-р Катя Михайлова*. Т. 2. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 175–193.

²⁰ Димитров, В. Стенописната украса на храма в село Варвара. Във: Велева, С., съст. *Родопска планина – земя на богове, хора и храмове. Сборник с доклади от Трета национална научна конференция, Велинград, 12–13 октомври 2016 г.* София: Ропринт, 2019, 245–250.

ясно, че св. Неделя има сериозно присъствие и в българския фолклор, включително във фолклорното творчество от Софийско²¹.

В олтарта под прозореца е запазено пространство за възпоменателен надпис, който изглежда недовършен. От него става ясно, че храмът е възстановен през 1876 г., но дали авторът на надписите има предвид цялостното възобновяване на манастира, на храма или само на неговата стенописна украса, не е ясно. Имайки предвид сложните обществени отношения през 1877 и следващите няколко години, е напълно възможно зографите да са отпътували, без да довършат стенописите и надписа. Текстове, съпровождащи изображенията, ни дават информация за имената и произхода на ктиторите, сред които има такива от град Радомир, по онова време важен занаятчийски и търговски център. Надписът под едно от изображенията в олтарта ни информира, че надписите към стенописите са дело на Михаил Костов Геров – сина на Коста Геров-Антикаров, който в напреднала вече възраст дава на Асен Василиев сведения за баща си²². Това е и единственият до момента известен подпис на М. Геров, за когото няма други сведения да е работил в помощ на баща си, самостоятелно или в екип с друг зограф.

В заключение бих искал да изтъкна важното място, което заема този възрожденски зограф за района на Перник и София в края на XIX в. От запазените и известни дотук паметници и сведения за семейството става ясно, че той е работил между 1865 и 1897 г. в 14 храма в района на Самоков, Перник и София. Този период е особено важен за новата българска история. В годините на Българското възраждане, макар и да има значителен подем в строителството и украсата на църковни и обществени сгради, възможностите за изява на зографите са ограничени. Битието на Коста Геров-Антикаров като учител е било от голямо значение, когато местните църковни общини са избирали образописци.

---

²¹ Стойкова, С. Света Петка и света Неделя – фолклорни фабули, мотиви и образи. В: Станоев, С., В. Баева, В. Пенчев, В. Тончева, И. Коларска, съст. *Странстващи идеи по пътя на хуманитаристиката. Изследвания по фолклористика, културна антропология и славистика в чест на доц. д-р Катя Михайлова*. Т. 2. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 210–228.

²² Василиев, А. *Български възрожденски майстори...*, 480.

Описанието и подробното разглеждане на запазените сцени, сюжети и светци попълва някои празноти в историята на църковното изкуство на този интересен и слабо проучен район на Софийско. Включването в научно обращение и на другите паметници, декорирани от самоковския даскал, ще допринесе за изясняване на цялостната картина на неговото творчество, заслужаващо да достигне до по-широка аудитория, която да познава и да може да оцени неговото художествено наследство.

Библиография

- Бакалова, Е. Как българските възрожденци завземат Йерихон. Импликации на старозаветен текст в българското изкуство от XIX век. В: Стевовић, И., ур. *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Сборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2012, 487–504.
- Бакалова, Е. Интелектуалките във Византия: св. Екатерина Александрийска. В: Станоев, С., В. Басва, В. Пенчев, В. Тончева, И. Коларска, съст. *Странстващи идеи по пътя на хуманитаристиката. Изследвания по фолклористика, културна антропология и славистика в чест на доц. д-р Катя Михайлова*. Т. 2. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 175–193.
- Беровски, Ал. По историко-поетичната диря на Евлия Челеби. *Сердика*, № 2, 1938, 10–12.
- Богданов, И. *Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манастири в София и Софийско*. София: Нар. просвета, 1971.
- Божкова, З. *Горна баня*. София: ОФ, 1989.
- Василиев, А. *Български възрожденски майстори: живописци, резбари, строители*. София: Наука и изкуство, 1965.

- Велев, С., И. Вапцаров, М. Йорданова, Д. Горунова. Краищенско-Средногорска област. В: Мишев, К. и др., ред. кол. *География на България*. Т. 3. *Физикогеографско и социално-икономическо райониране*. София: БАН, 1989, 115–128.
- Димитров, В. Храмът „Св. Никола“ в село Тополница, Дупнишко (архитектурно-конструктивна характеристика). В: Божилов, И., В. Димитров, съст. *Изкуствознание и културология (= Студентски изследвания*. [Т.] 2). София: Нов български университет, 2005, 283–290.
- Димитров, В. *Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство*. София: Нов български университет, 2012.
- Димитров, В. Костадин Геров-Антикаров – даскал и зограф. В: Мутафов, Е., И. Тот, съст. *Изкуствоведски четения 2017. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на граници. Доклади от Международна конференция „Изкуствоведски четения 2017 – модул „Старо изкуство“, организирана от Института за изследване на изкуствата в София, 31.03.–02.04.2017 г. в чест на 70 години изкуствоведски изследвания в Българската академия на науките*. Ч. 1. София: Институт за изследване на изкуствата, 2018, 411–426.
- Димитров, В. Стенописната украса на храма в село Варвара. Във: Велева, С., съст. *Родопска планина – земя на богове, хора и храмове. Сборник с доклади от Трета национална научна конференция, Велинград, 12–13 октомври 2016 г.* София: Ропринт, 2019, 245–250.
- Ждраков, З. За иконографията на „Христос в гроба“ през XV век: две изображения в Кутлумуш и Търново. В: Гюзелев, В. и др., ред. кол. *Светогорска обител Зограф*. Т. 2. София: СУ „Св. Кл. Охридски“, 1996, 259–265.
- Миков, Л. Османски обществени бани по българските земи. В: Миков, Л. *Избрани студии*. Т. 1. *Османска архитектура и изкуство в България*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012, 213–259.
- Николов, Б., М. Манолов. *Огнища на българщината. Пътувания из манастирите*. София: Медицина и физкултура, 1979.
- Стойкова, С. Света Петка и света Неделя – фолклорни фабули, мотиви и образи. В: Станоев, С., В. Баева, В. Пенчев, В. Тончева, И. Коларска,

съст. *Странстващи идеи по пътя на хуманитаристиката. Изследвания по фолклористика, културна антропология и славистика в чест на доц. д-р Катя Михайлова*. Т. 2. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 208–228.

Тимотијевић, М. Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола. *Саопштења*, XXVI, 1994, 63–90.

Чавръков, Г. *Български манастири. История, култура, изкуство*. София: Хайни, 2000.

Velmans, T. Le Christ de Pitié à l'église des Saints-Pierre-et-Paul à Tirnovo et l'influence occidentale à la fin de l'époque des Paléologues. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 88 (7), 1995, 119–125.

Ил. 1. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Поглед от югозапад. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 2. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Поглед от юг. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 3. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София.
Поглед от изток. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 4. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София.
Конха на олтара „Тайната вечеря“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 5. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София.
„Исаак благославя Иаков“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 6. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София.
„Братята на Йосиф го продават в робство“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 7. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Фреско-икони с „Молитвата в Гетсиманската градина“ и „Предателството на Иуда“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 8. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. „Бичуването на Христос“ и „Разпятие Христово“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 8а. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. „Бичуването на Христос“ и „Разпятие Христово“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 9. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Великите отци литургисти: св. Василий Велики, св. Григорий Богослов, св. Йоан Златоуст. Фотография: Владимир Димитров

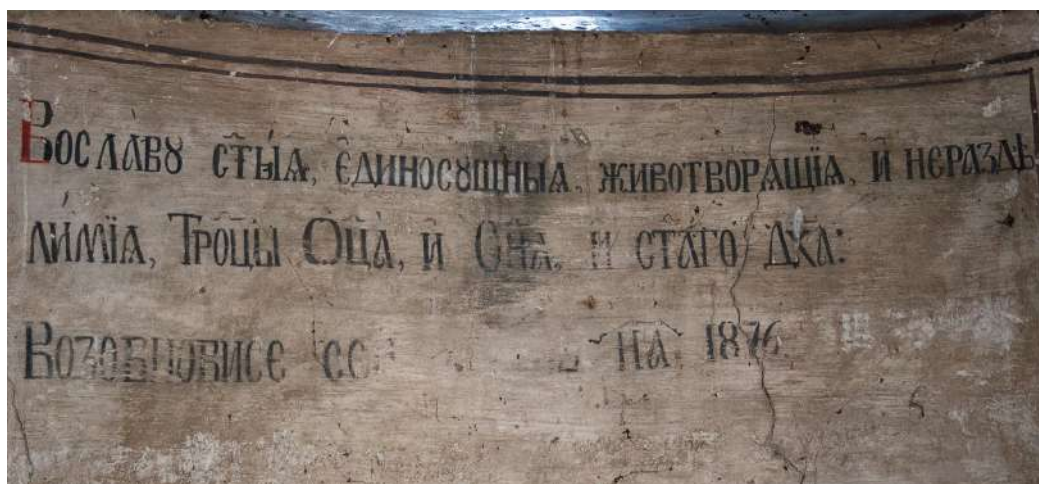
Ил. 10. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Св. Симеон Стълпник. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 11. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Протезисна ниша „Сваляне от кръста“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 12. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Патронна ниша „Св. Неделя“. Фотография: Владимир Димитров

Ил. 13. Храм „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. крал“) в кв. „Горна баня“, София. Възпоменателен надпис. Фотография: Владимир Димитров

Любен Прашков.
Градски пейзаж (Буюк джамия в София –
сградата на Археологическия музей).
Крайт на 50-те г. на XX в.
М. б., пл., 53,5 x 44,5.
Без подпис и дата.
Частно притежание.